

مرکز جهانی علوم اسلامی
جمهوری اسلامی ایران - تیر - ۱۳۵۴

مدرسه عالی فقه و معارف اسلامی

معاد از منظر قرآن و عهدین

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد

در رشته فقه و معارف اسلامی

نگارش: مصطفی حسینی

استاد راهنما؛ دکتر احمد رضا مفتاح

استاد مشاور؛ دکتر رضا گندمی

شهریور ۱۳۸۴

کتابخانه جامع مرکز جهانی علوم اسلامی
شماره ثبت: ۱۹۹
تاریخ ثبت:

□ مسئولیت مطالب مندرج در این پایان نامه ، به عهده نویسنده می باشد.

□ هرگونه استفاده از این پایان نامه با ذکر منبع ، بلاشکال است و نشر آن

در داخل کشور منوط به اخذ مجوز از مرکز جهانی علوم اسلامی است.

الله أكبر
الحمد لله رب العالمين
والصلاة والسلام على سيدنا محمد وآله الطيبين الطاهرين
الطاهرين الأئمة المعصومين
عليهم السلام
وما كنا لنؤمنه إلا ما كنا نؤمن به
وما كنا لنعبده إلا ما كنا نعبد به
وما كنا لنستعينه إلا ما كنا نستعين به
وما كنا لنرجو إلا ما كنا نرجو به
وما كنا لنخاف إلا ما كنا نخاف به
وما كنا لنكفر إلا ما كنا نكفر به
وما كنا لنسلم إلا ما كنا نسلم به
وما كنا لندين إلا ما كنا ندين به
وما كنا لننطق إلا ما كنا ننطق به
وما كنا لنسمع إلا ما كنا نسمع به
وما كنا لنرى إلا ما كنا نرى به
وما كنا لنعلم إلا ما كنا نعلم به
وما كنا لنفعل إلا ما كنا نفعل به
وما كنا لنكون إلا ما كنا نكون به
وما كنا لنصبر إلا ما كنا نصبر به
وما كنا لنجاهد إلا ما كنا نجاهد به
وما كنا لنموت إلا ما كنا نموت به
وما كنا لنحيا إلا ما كنا نحيا به
وما كنا لننطق إلا ما كنا ننطق به
وما كنا لنسمع إلا ما كنا نسمع به
وما كنا لنرى إلا ما كنا نرى به
وما كنا لنعلم إلا ما كنا نعلم به
وما كنا لنفعل إلا ما كنا نفعل به
وما كنا لنكون إلا ما كنا نكون به
وما كنا لنصبر إلا ما كنا نصبر به
وما كنا لنجاهد إلا ما كنا نجاهد به
وما كنا لنموت إلا ما كنا نموت به
وما كنا لنحيا إلا ما كنا نحيا به

تقدیم

به ارواح پاک و مطهر چهارده معصوم (علیهم السلام) اول ایشان حضرت محمد مصطفی (ﷺ) و آخر ایشان منجی عالم بشریت حضرت امام عصر (عج).

تقدیر و تشکر

لازم است از باب «أَشْكُرُكُمْ اللَّهُ أَشْكُرُكُمْ لِلنَّاسِ» شکر گذارترین شما خدا را کسی است که از مردم بیشتر شکر گذاری کند، لذا از زحمات و خدمات شایسته مسئولین محترم مرکز جهانی علوم اسلامی که در راستای رشد و بالندگی و ارتقای سطح فکری و علمی طلاب محترم، در زمینه‌های گوناگون، به خصوص در زمینه اقدام به جا و شایسته تدوین پایان نامه، توسط طلاب محترم و هم چنین از زحمات ارزشمند و راهنمایی‌های سودمند استاد محترم راهنما (حضرت حجة الاسلام و المسلمین دکتر احمد رضا مفتاح) و استاد مشاور (حضرت حجة الاسلام و المسلمین دکتر رضا گندمی نصر آبادی) و سایر دوستانی که در امر مهم تدوین «پایان نامه» مرا کمک کرده اند، تشکر و قدردانی نمایم. بدون شك تحقیق يك امر بسیار مهم و با ارزش است و وارد شدن در این امر بدون راهنما و مشاور بس مشکل است و انسان نمی تواند به راحتی از عهده آن برآید. در پایان از خداوند متعال توفیقات روز افزون، تأییدات الهی، و توجهات خاصی ولی عصر (عج) را برای خدمت گذاران به فرهنگ ناب اسلامی و تشیع علوی آرزو می کنم.

چکیده

بحث معاد و آخرت شناسی در سنت یهودی تحولاتی را پشت سر گذاشته است. در اسفار پنجگانه بحث آخرت و روز رستاخیز تصریح نشده است. بلکه يك دسته الفاظ مبهم وجود دارد که بطور ضمنی بر آن دلالت می کند. اما در کتاب های سموئیل، عاموس، هوشع، جامعه، اشعیا و ارمیا مسئله آخرت، روز واپسین و حساب و کتاب اشاراتی وجود دارد. ولی در کتاب های بعد از دوره اسارت بابلی عالم آخرت و روز واپسین با صراحت بیشتری معنای فرجام شناسی پیدا می کند و گفته می شود که همه مردگان دوباره زنده می شوند. در سنت شفاهی یهود، یعنی تلمود مسایلی از قبیل جهان آینده، رستاخیز مردگان، آخرین داوری و بهشت و جهنم بطور تفصیلی مورد بحث قرار گرفته است.

در سنت مسیحی از مفهوم آخر الزمان و بازگشت مسیح و علائم آن به تفصیل سخن گفته شده است که هنگام رجعت عسی(ع)، رستاخیز اجسام و داوری واپسین آغاز می گردد، چون جهان پایانی، جهان بی مرگ و جاوید است. در مسیحیت عالم برزخ مانند دالان عبوری به سوی بهشت یا جهنم است که همه افراد بشر تا روز قیامت در این عالم به سر می برند. کلیسای کاتولیک عالم برزخ را محل تطهیر گناه می داند. مسئله رستاخیز و داوری بطور گسترده در اناجیل مطرح شده اند و رستاخیز جسمانی و روحانی اثبات می شود. انسان های پاك سیرت در بهشت قرار می گیرند و انسان های شرور در جهنم.

در اسلام، حدود يك سوم آیات قرآن کریم در باره عالم آخرت است و رستاخیز و بازگشت حیات و زندگی مجدد برای همه موجودات و انسان ها را ثابت می کند. این رستاخیز يك رستاخیز جسمانی و روحانی است. و هرکس در آن روز طبق اعمال خود جزا می بیند. در اسلام مسئله آخرت چنان دارای اهمیت است که اعتقاد به معاد به همراه اعتقاد به توحید و نبوت جزو اصول مسلم دین به شمار می آید.

در نتیجه، همه ادیان آسمانی، با اندکی اختلاف به معاد و عالم آخرت اعتقاد دارند.

فهرست مطالب

۱	کلیات
۱	تبیین موضوع
۲	اهمیت و فائده تحقیق
۲	سابقه تحقیق
۴	روش تحقیق
۴	فرضیه تحقیق
۵	تعریف واژه‌ها
۷	پیشینه اعتقاد به عالم پس از مرگ

بخش اول: معاد از منظر عهد عتیق

۱۰	فصل اول: آخرت شناسی در دوره قبل از اسارت بابلی
۱۰	مقدمه
۱۱	اسفار پنجگانه
۱۲	کتاب اول سموئیل
۱۳	کتاب دوم سموئیل
۱۳	کتاب ایوب
۱۴	کتاب جامعه

فهرست مطالب

۱۵	-----	کتاب حکمت سلیمان
۱۶	-----	کتاب مزامیر
۱۶	-----	کتاب یوشع
۱۷	-----	کتاب عاموس
۱۷	-----	کتاب هوشع
۱۸	-----	کتاب اشعیا
۱۹	-----	کتاب ارمیا
۱۹	-----	جمع بندی

فصل دوم: آخرت شناسی در دورهء بعد از اسارت بابلی

۲۱	-----	مقدمه
۲۲	-----	کتاب حزقیال نبی
۲۶	-----	کتاب دانیال نبی
۲۹	-----	کتاب ذکریای نبی
۳۰	-----	جمع بندی

فصل سوم: آخرت شناسی در تلمود

۳۱	-----	مقدمه
۳۱	-----	ماشیح
۳۴	-----	جهان آینده
۳۸	-----	رستاخیز مردگان

۴۵	-----	آخرین داوری
۴۹	-----	بهشت یا باغ عدن
۵۲	-----	جهنم
۵۵	-----	جمع بندی

بخش دوم: معاد از منظر عهد جدید

۵۷	-----	مقدمه
۵۸	-----	فصل اول بازگشت مسیح
۵۹	-----	الف) علائم بازگشت
۶۰	-----	۱) ایمان آوردن همهء بنی اسرائیل
۶۰	-----	۲) رسیدن دعوت حق به گوش همهء جهانیان
۶۰	-----	۳) نوعی بازگشت از ایمان
۶۱	-----	۴) ظهور دجال
۶۱	-----	۵) بلاهای طبیعی
۶۲	-----	ب) زمان بازآیی مسیح
۶۲	-----	۱) فقط یکبار بازآیی در آینده
۶۳	-----	۲) معلوم نبودن زمان بازآیی
۶۳	-----	۳) دوره بازآیی
۶۴	-----	ج) شیوه آمدن حضرت مسیح
۶۴	-----	۱) آمدن با شکوه و جلال
۶۴	-----	۲) زنده شدن قدیسان
۶۵	-----	۳) احاطه کردن فرشتگان اطراف آن
۶۶	-----	جمع بندی

فصل دوم: عالم مرگ و برزخ ----- ۶۷

مقدمه ----- ۶۷

الف) مرگ ----- ۶۷

(۱) دیدگاه‌ها ----- ۶۸

ب) عالم برزخ ----- ۷۰

(۱) عالم برزخ از نظر مسیحیت ----- ۷۰

(۲) دعا برای مردگان ----- ۷۲

جمع بندی ----- ۷۳

فصل سوم: رستاخیز و داوری ----- ۷۴

مقدمه ----- ۷۵

الف رستاخیز ----- ۷۵

(۱) رستاخیز بدنی ----- ۷۵

(۲) دیدگاه‌ها ----- ۷۷

ب) داوری ----- ۷۸

(۱) زمان داوری ----- ۷۸

(۲) داور کیست ----- ۸۰

(۳) داوری بر اساس چیست؟ ----- ۸۲

جمع بندی ----- ۸۴

فصل چهارم: بهشت و جهنم ----- ۸۶

مقدمه ----- ۸۶

الف) بهشت ----- ۸۶

(۱) توصیف بهشت از نظر اناجیل ----- ۸۶

فهرست مطالب

۸۷	-----	(۲) مکان بهشت
۸۸	-----	(۳) جاودانگی در بهشت
۸۹	-----	(۴) لذات در بهشت
۹۰	-----	(۵) بهشت از نظر دانه
۹۱	-----	(ب) جهنم
۹۱	-----	(۱) توصیف جهنم از نظر اناجیل
۹۲	-----	(۲) جهنم يك مكان است يا يك حالت؟
۹۳	-----	(۳) جهنم يك مكان ابدی
۹۴	-----	(۴) عذابهای جهنم
۹۷	-----	جمع بندی

بخش سوم: معاد از منظر قرآن

۹۸	-----	فصل اول: نامهای قیامت در قرآن
۹۸	-----	مقدمه
۹۸	-----	• روز قیامت
۹۹	-----	• روز آخر
۱۰۰	-----	• روز معاد
۱۰۳	-----	• روز رستاخیز
۱۰۵	-----	• روز حساب
۱۰۷	-----	• جمع بندی

فصل دوم: اثبات معاد در قرآن ----- ۱۰۸

مقدمه ----- ۱۰۸

(۱) دلیل اول: خلقت نخستین ----- ۱۰۹

(۲) دلیل دوم: عمومیت قدرت خدا ----- ۱۱۱

(۳) دلیل سوم: مراحل تکامل جنین ----- ۱۱۳

(۴) دلیل چهارم: رستاخیز در جهان انرژیها ----- ۱۱۵

(۵) دلیل پنجم: نمونه های عینی و تاریخی معاد ----- ۱۱۸

جمع بندی ----- ۱۲۱

فصل سوم: معاد جسمانی و روحانی ----- ۱۲۲

مقدمه ----- ۱۲۲

(۱) نظریه متکلمین و فلاسفه ----- ۱۲۲

(۲) قرآن و معاد جسمانی و روحانی ----- ۱۲۴

الف) داستان عزیر پیامبر ----- ۱۲۴

ب) داستان حضرت ابراهیم ----- ۱۲۵

ج) آیاتی که در آنها از اعضاء بدن یاد شده است ----- ۱۲۶

جمع بندی ----- ۱۲۷

فصل چهارم: نشانه های روز قیامت در قرآن ----- ۱۲۸

مقدمه ----- ۱۲۸

• نفخ صور ----- ۱۲۸

• اجل هر يك از افراد بشر ----- ۱۲۹

- شکافتن قمر ----- ۱۳۰
- متلاشی شدن کوه‌ها ----- ۱۳۲
- زلزله‌های عظیم رستاخیز ----- ۱۳۳
- جمع بندی ----- ۱۳۶

فصل پنجم: چگونگی سنجش اعمال در قرآن ----- ۱۳۷

- مقدمه ----- ۱۳۷
- ماهیت نامه اعمال ----- ۱۳۷
- ویژگی‌هایی نامه اعمال ----- ۱۳۹
- اقسام نامه اعمال ----- ۱۳۹
- تجسم نامه اعمال ----- ۱۴۱
- نویسندگان نامه اعمال ----- ۱۴۳
- مراقبان نامه اعمال ----- ۱۴۴

فصل ششم: عالم برزخ ----- ۱۴۶

- مقدمه ----- ۱۴۶
- فلسفه برزخ ----- ۱۴۶
- دور نمای عالم برزخ ----- ۱۴۷
- قبر و برزخ ----- ۱۴۹
- بهشت و دوزخ برزخی ----- ۱۵۰
- جمع بندی ----- ۱۵۱

فصل هفتم: ماهیت بهشت و اوصاف بهشتیان ----- ۱۵۲

- مقدمه ----- ۱۵۲
- وسعت بهشت ----- ۱۵۲
  - درهای بهشت ----- ۱۵۳
  - نعمت‌های بهشت ----- ۱۵۵
  - مقامات بهشت ----- ۱۵۶
  - اسباب ورود به بهشت ----- ۱۵۹
  - اوصاف بهشتیان ----- ۱۶۲

فصل هشتم: ماهیت دوزخ و اوصاف دوزخیان ----- ۱۶۴

- مقدمه ----- ۱۶۳
- ماهیت دوزخ ----- ۱۶۳
  - نامهای دوزخ ----- ۱۶۴
  - فلسفه وجود دوزخ ----- ۱۶۵
  - عذابهای دوزخ ----- ۱۶۷
  - درهای دوزخ ----- ۱۶۹
  - اسباب ورود به دوزخ ----- ۱۷۱
  - جاودانگی کیفرها ----- ۱۷۴

بخش چهارم: مقایسه و تطبیق

- مقدمه ----- ۱۷۹
- (۱) آخرت یا جهان آینده ----- ۱۷۶

فهرست مطالب

۱۷۹	-----	نشانه‌های وقوع قیامت	(۲)
۱۸۱	-----	داوری	(۳)
۱۸۲	-----	عالم برزخ	(۴)
۱۸۴	-----	بهشت	(۵)
۱۸۶	-----	جهنم	(۶)
۱۸۹	-----	فهرست منابع	(۷)

کیات و مشایم

تبیین موضوع

معاد و آخرت يك ركن از ارکان همه مکاتب آسمانی را تشکیل می دهد ، از این رو لازم است که در این موضوع تحقیق هایی صورت بگیرد تا اشکالات و ابهامات آن رفع گردد و برای کسی شبهه ای باقی نماند.

از سوی دیگر کتاب های آسمانی که تربیت روح و تهذیب جان را جزء مهمترین برنامه های سعادت بخش خود می دانند عامل مؤثر این برنامه را هم مطرح می کنند و می گویند آنچه در تحقق این برنامه نقش سازنده دارد ، اعتقاد به قیامت و روز رستاخیز است . ایمان به عالم آخرت و روز حساب و کتاب ضمانت اجرای دستورات دینی است . انسانی که به عالم آخرت و قیامت معتقد نباشد نمی تواند جانش را بیرواند و روحش را تهذیب کند. عقیده به عالم آخرت و روز داوری در واقع انسان ساز است.

تحقیق و پژوهش حاضر در مورد چگونگی معاد و ویژگیهای آن در کتاب مقدس ادیان ابراهیمی است. عالم برزخ و کیفیت حسابرسی، روز رستاخیز نعمت ها و لذات بهشت و عذاب ها و زجرهای دوزخ، حوادث گوناگون پایان عمر دنیا و جاودانه بودن و نبودن عذاب ها و لذت های روز قیامت، بهشتیان و جهنمیان و نیز تاثیر چشم گیر و نقش تاریخی ایمان به معاد و روز جزاء در مسایل نظامی، اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی، اخلاقی و جزء آن می باشد. در طول قرون و اعصار گذشته مسئله قیامت و حیات پس از مرگ همواره اذهان عامه مردم به ویژه اندیشمندان و خردمندان عالم را به خود مشغول ساخته است. سیر و مطالعه و پژوهشهای انجام شده تاریخ اقوام و ملل جهان، این حقیقت را بر ما روشن می کند که بشر در جمیع ادوار زندگی اعتقاد به مسئله معاد و روز رستاخیز داشته و معتقد بوده که بعد از این دنیا، فردای هست که در آن روز هر کس نتیجه اعمال خود را خواهد دید.

اهمیت و فائده تحقیق

از جهات گوناگون اهمیت و ضرورت این پژوهش احساس می شود بخاطر اینکه علاوه بر اصل توحید مهمترین مسئله ای که پیامبران، مردم را به آن دعوت نموده اند ایمان به معاد و روز

رستاخیز می باشد . و همه پیامبران بدون استثنا نسبت به این مسئله تاکید کرده اند . در قرآن کریم نیز مسئله، که بعد از اصل توحید و ایمان به خداوند تبارک و تعالی ، ایمان به معاد و رستاخیز به عنوان مهم ترین مسئله یاد آوری گردیده است. مانند : « یومنون بالله والیوم الآخر » از تعبیر « الیوم الآخر » در می یابیم که زندگی انسان به دو دروه تقسیم می شود و هر دوره را به عنوان يك روز باید شناخت. یکی روز و دوره که اول و ابتدا است و پایان پذیر است، یعنی دوره دنیا. دیگری روز و دوره ای که آخر و پایان ناپذیر است، یعنی دوره آخرت. هم چنان که در برخی از تعبیرات دیگر قرآن از حیات دنیوی به « اولی » و از حیات اخروی به « آخرت » یاد گردیده است . مانند : « و ان لنا للآخرة و الاولی »^۱ و « وللاخرة خیر لك من الاولی ».^۲ هر چند عقل انسان قدرت درك ضرورت معاد را ندارد ، معاد در عمق جان انسان ها ریشه دارد. البته راه مطمئن برای شناخت معاد و زندگی، پس مرگ راهی است که پیامبران ترسیم کرده اند. انسان بعد از ایمان به صدق گفتار پیامبران الهی ایمان به معاد و آخرت پیدا می کند.

فائده تحقیق: فائده این تحقیق این است که باید شناخت کافی از دستورات پیامبران الهی داشته باشیم که آیا واقعا همه آنها يك هدف را دنبال می کند و نظرشان راجع به روز واپسین چیست ؟ و دیگر مقایسه و تطبیق آموزه های اعتقادی ادیان توحیدی، بررسی وجوه اشتراك و اثبات معاد در ادیان توحیدی.

سابقه تحقیق

بدون شك یهود و نصاری به عالم پس از مرگ و روز رستاخیز اعتقاد داشته و دارند و این مسئله در کتاب عهد جدید فراوان دیده می شود، ولی در عهد قدیم (تورات) کمتر به چشم می خورد . این تفاوت شاید به خاطر آن است که قوم یهود به خاطر دنیاپرستی و مادیگری دست به تحریف آثار پیامبران خویش زده و مطالب مربوط آخرت را حذف کرده اند . و در قرآن کریم آیات بسیار فراوان وجود دارد، که از جزئیات عالم آخرت و روز رستاخیز سخن گفته اند . تمام جزئیات آن را به طور

۱- سوره لیل، آیه ۱۳.

۲- سوره ضحی، آیه ۴.

مفصل شرح داده اند. آیت الله مکارم در پیام قرآن جلد ۵ می گوید: يك سوم آیات قرآن به مسایل معاد اختصاص دارد.

اما در دین یهود و نصاری، تحقیقات لازم و کافی در زبان فارسی راجع به مسایل آخرت و روز رستاخیز صورت نگرفته است. اینجانب به کتاب مستقل در این باره دست نیافتم، بلکه در لابلای کتاب های دیگر و بسیار پراکنده در بخش هایی از آنها ذکری از آخرت و پایان جهان به میان آمده است. به طور نمونه: در دائرة المعارف یهودیت جلد ۵ يك بخش كوچك راجع به مسایل روز رستاخیز و آخرت بحث شده است که تنها تورات کتبی، سنت شفاهی و دوران قبل و بعد از اسارت را شامل می شود. معلوم نمی گردد که واقعا مسایل مربوط به روز رستاخیز در کتب اصلی یهودیان آمده اند یا خیر؟ یا اینکه از چه زمان این مسئله به صورت روشن تر مطرح شده است، ابن خلدون هم به طور اشاره وار از اعتقاد یهود به عالم آخرت سخن گفته است. در کتاب های دیگری از قبیل به سوی جهان ابدی، کمندی الهی دانت، تحقیقی در دین یهود و سیری در تلمود فقط يك صفحه یا چند سطر از اعتقاد یهودیان به پایان جهان و روز داوری صحبت به میان آمده است. در دین مسیح می توان به کتاب های زیر اشاره کرد: شور جاویدانگی، درد جاویدانگی، التعليم المسيحي للكنسيه الكاتوليكيه آئین کاتولیک انیس الاعلام فی نصره الاسلام، تحقیقی در دین مسیحیت، به سوی جهان ابدی و غیر آن.

در دین مبین اسلام این بحث در کتاب های تفسیری، زوایی و غیر آن به طور مفصل و روشن با تمام جزئیات مطرح شده است. متفکران مسلمان از جمله ابونصر فارابی، ابن سینا، خواجه نصیر الدین طوسی نیز در کتاب های عمیق فلسفی خویش به اثبات معاد پرداخته اند به طور نمونه دایرة المعارف قرآن کریم جلد ۵، خدا و معاد جعفر سبحانی، قرآن و قیامت سید محمد ضیاء آبادی، حقیقت روح احمد زمرّدیان، پیام قرآن جلد ۵ - ۶ مکارم شیرازی، منشور جاوید جلد ۹ سبحانی، معاد در قرآن جلد ۴ و ۵ جواد آملی و...

به این ترتیب، بحث معاد در قرآن چندان ضروری به نظر نمی رسد. اما چون هدف اصلی این تحقیق مقایسه و تطبیق مباحث مطرح در زمینه معاد در سه دین ابراهیمی است. لذا بحث آخرت در اسلام را به اختصار آورده ام. در ادیان یهود و نصاری کاملاً به سبک امروزی و مفصل تر و روشن تر وارد بحث شده ام.

روش تحقیق

روش تحقیق در این پایان نامه کتابخانه‌ای است و بیشتر توصیف و تحلیل آیات کتاب مقدس ادیان سامی را مد نظر دارد.

فرضیه

فرضیه این تحقیق بر این اساس استوار است، معاد که در کتب عهدین به آن اشاره شده است، مانند معاد است که در قرآن وجود دارد.

تعریف واژه‌ها

واژه‌هایی اصلی و کلیدی این تحقیق را از نگاه لغت و اصطلاح تعریف می‌کنم، تا مقصود و هدف ما در این پژوهش مشخص گردد.

(۱) **معاد در لغت:** به معنای بازگشت، بازگشتگاه و بازگشتن است.

از نظر صیغه سازی مصدر یا اسم مکان و زمان است.^۱

در اصطلاح: مراد از معاد در کلمات متکلمان و فلاسفه بازگشت مردم پس از مرگ در روز قیامت یا رستاخیز برای دریافت کیفر یا پاداش اعمال بد یا نیکی که در هنگام حیات این جهانی از ایشان سرزده است، و منکر آن کافر و خارج از اصول دین اسلام شناخته شده می‌باشد. دلیل ضروری بودن معاد آیات متعدد قرآنی و احادیث معتبر است که از کثرت وضوح جایی برای تأویل و تفسیر نمی‌گذارد.^۲

(۲) **بروخ:** اهل لغت وقتی واژه بروخ را معنی می‌کنند تقریباً بر يك معنی اتفاق نظر دارند و می‌گویند: بروخ به معنای حاجز و جدا کننده دو چیز از یکدیگر، یا قطعه زمین که بین دو تا در

یا واقع شده می‌باشد.^۳ گاهی به معنای وسوسه اطلاق شده است مثل (برازخ الایمان) حد

^۱ - دشتی، سید مصطفی حسینی، معارف معارف (دایرة المعارف جامع اسلامی)، مؤسسه فرهنگی آرایه، تهران: ۱۳۷۹، ج ۹، ص ۴۵.

^۲ - مصاحب، غلام حسین، دایرة المعارف فارسی، ج ۲، ص ۲۷۹۹.

^۳ - راغب اصفهانی، معجم المفردات القرآن، چاپ دوم، ص ۴۱، ۱۴۰۴ هـ.ق.؛ مصری، ابن منظوری، لسان العرب، (بیروت - لبنان)، ۱۹۶۸ م، ج ۳، باب الحاء المعجمه، ص ۸.